

INHOUD:

T. DE VRIES	: Mariken van Nieumeghen, een meisje uit Loo	45
R.A. EBELING	: Naamkundige schetsen: Beesteheerde	50
G. SMIT	: Over de historische geografie van Haren (Gr.)	51
J. WIERINGA	: De Beust	83
F. VELDMAN	: Kniezetting	84
H. DOEDENS	: Nog eens: De Podagrissen en hun boek	85
H. KAPINGA	: Hibbel II	90
J. SEMMELINK	: Over de marke van Noord- en Zuid-Barge	91
J. WIERINGA	: De Groupakkers op de Glimmer es	98
G. H. KOCKS	: Aluin als huismiddel	99
H. J. LELOUX	: Enige opmerkingen n.a.v. een opstel over het boerenarchief Roerdink	101
F. VELDMAN	: Muntken	104

DRIEMAANDELIJKSE BLADEN ^{26 b}

Voor taal en volksleven in het oosten van Nederland

*Bl. 51 e.o.
artikel over Haren*

Dit tijdschrift werd in 1901 voor het eerst uitgegeven door de een jaar tevoren opgerichte Vereeniging tot Onderzoek van Taal en Volksleven in het Oosten van Nederland, die tot 1908 vooral onder leiding van Dr. J.H. Galleé en G.J. Klokman heeft gestaan. Van 1909 tot het omstreeks 1931 ophield te verschijnen is het tijdschrift vervolgens geredigeerd door Dr. J. Bergsma. In 1949 begon onder redaktie van Dr. H.L. Bezoen en Dr. J. Naarding de Nieuwe Serie. In 1955 werd het tevens orgaan van het Nedersaksisch Instituut der Rijksuniversiteit te Groningen, waarvan Prof. Dr. K.H. Heeroma toen hoogleraar-directeur was.

Alle bijdragen, indien mogelijk getypt (op slechts één zijde van het papier), dienen te worden gezonden aan de sekretaris der redaktie:

R.A. EBELING, NEDERSAKSISCH INSTITUUT,
WESTERSINGEL 28/30, GRONINGEN.

De redaktie verzoekt de medewerkers bij aanhaling van woordenboeken of tijdschriften de gebruikelijke afkortingen toe te passen.

Iedere medewerker ontvangt van zijn bijdrage tenminste 10 overdrukjes.

Het overnemen van artikelen uit dit tijdschrift, hetzij geheel, hetzij gedeeltelijk, is zonder toestemming van de uitgevers verboden.

Wijze van uitgave:

De Driemaandelijke Bladen, een uitgave van de Stichting Sasland te Groningen, verschijnen 4 maal per jaar. Prijs per jaargang f. 10,00, voor 1 februari van ieder jaar te voldoen door overschrijving op postrekening 1215274 t.n.v. de Penningmeester van de Stichting Sasland, Postbus 1127, Groningen.

Orgaan van het
Nedersaksisch Instituut
der Rijksuniversiteit
te Groningen

Onder redaktie van
R.A. EBELING
H. ENTJES
G.H. KOCKS
G.N. VISSER

27^e jaargang 1975

75/2

SASLAND
Postbus 1127 - Groningen

OVER DE HISTORISCHE GEOGRAFIE VAN HAREN (GR.)^{*)}

In de historische en geografische literatuur is de identiteit van de Hondsrugdorpen ten zuiden van de stad Groningen nimmer verkend. Identificerende en vergelijkende studies van de woonkernen op de 'stert van Drentlant': Noordlaren, Glimmen, Onnen, Haren, Essen, Hemmen, Dilgt en Helpman ontbreken bijna geheel. Dit soort studies kan belangrijke inzichten geven in het okkupatiepatroon van de noordelijke provincies, waarvan eveneens nog weinig bekend is. Ten andere kunnen de historisch-geografische analyses van de woonkernen op de, naar het noorden geleidelijk verdwijnende, Hondsrug leiden tot verdiept inzicht in de historische geografie van de stad Groningen. Zijn niet in deze stad ook sporen gevonden van een es- en markeachtige structuur? Tenslotte kan de studie van de woonkernen op de Hondsrug ten zuiden van de stad Groningen ons belangrijke inzichten geven in zowel de processen die leiden tot de vorming van een es- en markestructuur, als in de processen die leiden naar de ontbinding daarvan. Wat dit betreft: in tal van ontwikkelingslanden treft men agrarische landschappen aan, welke inrichting treffende gelijkens vertoont met die van de Westeuropese landschappen. Bobek vond in Iran 'Gewannfluren' die op dezelfde wijze functioneren als die eertijds in onze streken¹⁾. Sautter wijst op de overeenkomst tussen het gebruik van de bodem (met name de organisatie en intensiteit daarvan) in West-Afrika en dat van middeleeuws West-Europa²⁾. Zo laat zich de wijze waarop zich onmiddellijk ten zuiden van Groningen de agrarische evolutie voltrok, vergelijken met processen die elders optreden onder invloed van het huidige mondiale verstedelijkingsproces en van de zich steeds verder verbreidende geldeconomie.

Aldus is de historisch-geografische studie van de identiteit van de noordelijke Hondsrugdorpen in meerdere opzichten van belang. De geograaf weet zich hierbij niet gesteund door een goed geordend kerspelen- en marken-archief. Hij zal daarom zijn beperkte instrumentarium zeer intensief moeten gebruiken. Van hem wordt verlangd dat hij woekert met de fysische gegevens van het onderzoeksgebied, met de veldnamen, en dat

hij zich voorts inleeft in de motieven van de oude okkupanten m.b.t. de keuze van het wonen en de inrichting van het 'terroir'. Over dit laatste begrip, gelijk te stellen met het begrip dorpstoebehoren, merken Sautter en Pélissier terecht op dat "la notion de terroir ne se concrétise de façon évidente qu'en fonction d'un habitat groupé ...". Tevens is het gebied van het terroir onderworpen aan een landbouwvorm die zowel een gevarieerd gebruik van (meerdere) bodemsoorten kent als variaties in de intensiteit van dit gebruik³⁾.

Inderdaad: het dorpstoebehoren is het afgebakende gebied dat een agrarische gemeenschap vanuit haar woongebied exploiteert, aanvankelijk ten behoeve van een zelfvoorzienende landbouw. De grenzen van het dorpstoebehoren en de bestemming van de dorpslanderijen worden door deze overweging bepaald. Orwin merkt voor het Engelse dorpstoebehoren op: "A study of the map in any region of hill and valley shows how parish boundaries were defined by farming considerations. Taking extreme examples so as to demonstrate the point more clearly, it may be shown how the need for shelter, for water, for grazing land and land for tillage, in the proportions necessary to sustain the community, determined the shape and size of the allocation of land, which came, ultimately, to form the parish".⁴⁾

Het dorpstoebehoren heeft zijn grenzen en inhoud eerst na eeuwenlange ontwikkelingsprocessen gekregen, dit komt ook uit Orwin's uitspraak naar voren. De "farming considerations" waren immers in een ontwikkelingsproces begrepen, waarbij o.m. klimaatsveranderingen, ontwikkelingen in de agrarische technieken en bevolkingsgroei een rol speelden. In West-Europa ziet men hoe in de vroege middeleeuwen een 'Wald-Viehwirtschaft', met slechts een geringe akkerbouw, uitgroeide tot een economie waarin de akkerbouw zich sterk uitbreidde ten koste van het bos. Eveneens voltrokken zich, in het gevolg van dit proces, veranderingen in het nederzettingspatroon, de woonvorm en in de 'community' zelf. Bij dit laatste denke men aan veranderingen in de arbeidsverdeling, in de verwantschapsstructuur, aan veranderingen in de eigendomsverhoudingen m.b.t. de grond. Zo zullen de grenzen van het dorpstoebehoren ook eerst gefixeerd zijn na een lang ontwikkelingsproces, waarbij

men ook met andere dorpstoebehorens tot een vergelijk moest komen.

De exploitatie van het dorpstoebehoren vond in de middeleeuwen plaats vanuit de volle hoeven, die in buurtschappen waren georganiseerd. Aanvankelijk waren de burens vermoedelijk bloedverwanten, in een later stadium ontmoet men ze als een primaire rechtskring, welke zich ten doel stelde de regeling van de gezamenlijke landbouwbelangen, de waterstaatszorg inbegrepen, maar bij deze organisatie berustte ook het overige plaatselijke bestuur, voor zover dit niet door hogere machten aan zich was getrokken. De buurschap bepaalde ook de toegangen tot de grond, zij bepaalde wie wel en wie geen volgeërfd was.⁵⁾ Binnen de buurschap speelde het leven van de burens en van degenen die er met hen samenwoonden - koters, meiers, later ook dagloners en beroepshandwerklieden - zich grotendeels af.⁶⁾

In dit artikel pogen wij de historisch-geografische identiteit van Haren, een oude buurschapsgemeente van Drentse origine, te doorgronden. De inrichting van het dorpstoebehoren en de inrichtingsprincipes krijgen daarbij de volle aandacht, daar over de historische produktiewijze en het buurschapsleven zeer weinig bekend is. Wij beschikken over een toponymenkaart, fysische kaarten en over enige geschreven bronnen. Daarnaast bood een eerder verschenen studie over Onnen gelegenheid tot vergelijking. Daar beide woonkernen in een vergelijkbaar milieu tot ontwikkeling kwamen leverde deze vergelijking toegevoegde bewijskracht op bij de beantwoording van de door ons gestelde vragen.

§ 1. De begrenzing van het terroir (kaart 1, zie bijlage)

De noordoostelijke grens van het terroir van Haren wordt gevormd door het Schuitendiep dat, volgens G. Overdiep, omstreeks 1400 werd gegraven, nadat in de voorgaande eeuwen reeds verscheidene bochten in de Hunze waren afgesneden. Men mag aannemen dat de Hunze eertijds de noordoostelijke grens vormde, door het graven van het Schuitendiep ging enig Harener dorpsgebied verloren. Doch er werd een belangrijke overwinning behaald in de strijd tegen het water. De Hunze voerde immers Drents bovenwater en het water van zijn stroomdal naar zee (vanuit de

Hondsrug vloeide ook veel water toe). De middeleeuwse overstromingen hadden te maken met de uitwatering van de Hunze op het Reitdiep dat bij hoge standen van het zeewater zijn wateroverlast niet kwijt kon⁷⁾. In vroeger tijden stond een groot deel van oostelijk Haren periodiek blank. Men lette op de grote omvang van het gebied dat lager ligt dan 1 meter +N.A.P. (kaart 2, zie bijlage)

De grens met Essen wordt voor een groot deel gevormd door de Noorderzanddijk; getuige zijn hoogte was deze dijk een waterkering tegen het eertijds terugvloeiende water. Tevens bekaadt deze dijk een oude beek, welker grillige loop zich nog in de huidige perceelsstructuur verraadt, zij kwam eertijds in de Hunze uit. Op het huidige uitwateringspunt, in het Schuitendiep, komen ook de Esser molensloot en de Harener Oude Schipsloot uit. Ook dit waren eertijds natuurlijke wateren, die hun omgeving periodiek onder water zetten, daar hun regime verbonden was met het regime van de Hunze. In 1563 is er sprake van een "nijen zijll" bij de "bronlanden"⁸⁾. Men kan deze situeren bij de huidige watermolen in het Schuitendiep. Omstreeks 1563 is de herschepping van periodiek overstroomd 'onland' tot hoogwaardiger land, beschermd door de kade langs het Schuitendiep, door de Zanddijk en ontwaterd door een nieuw afwateringssysteem, in volle gang.

De grens tussen Haren en Essen laat zich vanaf de Noorderzanddijk vervolgen. De Esser Wal (een houtwal) vormde eertijds de overige grens met Essen, volgens Siemens' kaart vindt men aan de noordzijde van deze grens aaneengesloten bezit van het klooster van Essen. Voorbij de Hereweg begint de grens tussen Haren en Dilgt. Het oude Dilgt lag ten westen van de Hereweg, in 1830 is er nog geen bewoning aan de oostzijde van deze weg, dit deel behoorde ook bij Essen (de Esser Berg). De grens tussen Haren en Dilgt is tevens de grens tussen Hemmen en Dilgt. Is Hemmen een dorpstoebehoren dat in een ver verleden door Haren is geannexeerd? Nog in 1491 lijkt Hemmen een zelfstandig buerschap te zijn. In dat jaar sluiten de bureu van Haren, Hemmen, Dilgt en Helpman een overeenkomst m.b.t. de afwatering van hun landen. Blijkbaar heeft deze overeenkomst alleen betrekking op afwateringsvraagstukken ten westen van de Hondsrug, Essen wordt niet genoemd. In 1563 wordt er

echter geen afzonderlijk buerschap Hemmen genoemd. Dilgt zelf wordt in een dokument van 1452 genoemd, er is dan sprake van een "aalstal" in het Westerdiep "in de marke van Dillicht"⁹⁾. Uit de fysische kaarten blijkt dat Hemmen, zowel als Dilgt, eertijds over een compleet dorpsstoebehoren beschikten met hoge zandgrond, lage zandgrond en nog lagere moerassige gronden. De natuurlijke componenten voor de uitoefening van het gemengde bedrijf waren bij beide woonkernen aanwezig.

Via de Nijeveensterwijk strekt de noordelijke grens van Haren (incl. Hemmen) zich ver westwaarts uit. Deze grens is het gevolg van langdurige twisten met Drente, dat de Wildsloot (Wegsloot) als grens met Groningen erkende, zomede het zuidwaartse verlengde daarvan¹⁰⁾. Zo wordt de westelijke grens van Haren gevormd door de Woldsloot, de Schipsloot en de oude A. De grens met Glimmen wordt gevormd door de Duuner Sloot (Eelder Schipsloot), het Hoornse Diep en een oude veendijk. De oostgrens van Haren (met Glimmen en Onnen) loopt dwars door het Westerveen en het Harener Witveen, deze grens is duidelijk kunstmatig. Tenslotte is de Harener hooidijk de noordoostelijke, kunstmatige, grens met Onnen.

Uit de voorgaande beschrijving kwam een groot terroir naar voren, waarvan de grenzen, vooral in het westen, mogelijk verscheidene keren gewijzigd zijn. De eventuele annexatie van Hemmen, het overschrijden van de natuurlijke westgrens (de oude A), het binnendringen in het westelijke 'onland', vereisen nadere studie, welke echter in dit kader niet plaats vindt.

§ 2. *Het okkupatiepatroon en het fysisch-agronomisch karakter van het Harener terroir* (kaart 3, zie bijlage)

Het centrale deel van het Harener terroir wordt gevormd door een vrij hoge rug; volgens de geologische kaart bestaat deze uit grondmorene waarop een fluvio glaciaal dek is afgezet. Deze rug wordt in het oosten geflankeerd door een grote oppervlakte lage gronden, terwijl ook westwaarts een sterke daling optreedt naar een gebied met moerassig veen. Daar ligt ook het Paterswoldse Meer, dat eerst in de vorige eeuw door veenaafgraving ontstond. In deze over-hoog-en-laagsituatie heeft het

esdorp Haren zich ontwikkeld; wij mogen daarbij aannemen dat een 'Wald-Viehwirtschaft', met een kleine akkerkomponent, aan de esdorpfase voorafging. Op welke wijze deze oude okkupatiepatronen zich in dit terroir vestigden en elkaar opvolgden trachten wij te ontdekken. Richten wij onze aandacht eerst naar de hoge zandrug. Deze wordt ruwweg begrensd door de isohypse van 2.5 m. +N.A.P. Daarbinnen tekent zich een hoge ellips af met hoogten van 5 tot 6.8 m. +N.A.P. Op het zuidelijke uiteinde van deze ellips ligt de oude dorpsstraat van Haren: de Kerkstraat of Witlattensteeg (witlatten slaat op hekken met witte latten). De Ned. Hervormde Kerk is gebouwd op een hoogte van 6.5 meter, oostwaarts daalt de Kerkstraat vrij sterk tot een hoogte van omstreeks 3.5 m. +N.A.P. Men zou veronderstellen dat het oude Haren aan de zuidelijke rand van de hoge ellips tot ontwikkeling kwam, waarbij de oudste boerderijen dan grensden aan een 'noordes' op de hoge ellips. Volgens de toponymenkaart vindt men echter de Harener es ver ten zuiden van de Kerkstraat terwijl de veldnamen ten noorden van de Kerkstraat niet op de eertijdse aanwezigheid van een es wijzen. Op de gehele hoge zandrug ten noorden van de Kerkstraat domineert één veldnaam: de *holten*. Het dokument van 1563 noemt deze "Harener holt", het is dan een "woest"-gebied met bos en ruwe weide. Volgens de Stibokakaart is genoemde hoge zandrug een voor de akkerbouw zeer ongunstig gebied: de groep III bestaat uit fijne sterk lemige zanden met een podsolprofiel en water stagnerende keileem ondieper dan 80 cm. onder het maaiveld. In Roden vindt men deze categorie bodems ook, zij vormden daar de kern van het 'onland'. Ook in deze tijd klagen boeren en burgers over de wateroverlast in regenachtige perioden en over de sterke uitdroging van deze grond bij schraal droog weer. Zo is er geen sprake van dat de hoge ellips zandgronden ten noorden van de Kerkstraat eertijds een Harener 'noordes' droeg. Doch men vindt ook onmiddellijk ten zuiden van de Kerkstraat geen sporen van een es; de Harener es ligt een half uur gaans ten zuiden van deze straat! Zij ligt, volgens de geologische kaart, niet op keileem, doch op fluvio glaciaal zand, op een hoogte van 4 m. +N.A.P. Trekt men nu de hoogtelijn van 4 m. dan blijkt tussen de Kerkstraat en genoemde 'zuides' een lager deel te liggen, waarvan de hoogten variëren tussen 3 en 4 m. +N.A.P.

Deze wat lagere zone wordt bodemkundig gerekend tot de middelhoge zandgronden, met een ongunstige grondwaterstand voor de permanente akkerbouw. Volgens de toponymenkaart vindt men ten noorden van de 'zuides' veldnamen als de *zandbrinken*, de *spijkerboor* (een zandverstuiving), het omvangrijke complex *koekampen*, verder landerijen met 'kampnamen' (*ja-gerskamp* etc), waarna pas - aan weerszijden van de Kerkstraat - de naam *oude hoven* op het oudste wooncomplex duidt. Zo wordt de veronderstelling dat de huidige Harener es een restant is van een grote es, die zich eertijds vanaf de Kerkstraat (of liever vanaf de *oude hoven*) in zuidelijke richting uitstreckte, niet door de feiten bevestigd.

Aldus levert een eerste verkenning van de hoge zandgronden, dus van het 'frame' van het dorpestoebehooren, ons weinig inzichten op m.b.t. de woonkeuze van de oudste okkupanten en het funktionieren van het oudste dorp. De ontwikkeling van de woonkern op grote afstand van de es bevreemdt ons in hoge mate en dwingt tot verder onderzoek. Richten wij onze aandacht daarom naar de lagere gronden ten oosten en westen van de hoge zandrug.

Naar het oosten toe daalt het terrein naar de voormalige Hunze. Doch in tegenstelling tot de situatie bij Onnen vindt men in Haren een brede overgangszone met hoogten van 2.5 tot 1 m. +N.A.P. Juist in deze zone komen veel middelhoge vochtige zandgronden voor. De veldnamen wijzen op de eertijdse aanwezigheid van heidevelden, moerasbossen, venen en petten. Zo noemt het dokument van 1563 het *Mickelvelt* langs de Kerklaan (mikkel = groot, veld = heide), daaraan grensde het *noertvelt* (noordveld), eertijds onverdeelde heidegrond. In en om het gebied van de *mickelhorst* waarvan een deel hoger gelegen droge zandgrond is, trof men in 1563 weiland, bos en dobben aan, terwijl er ook heide voorkwam. In deze, kwa hoogte, intermediaire zone is de naam *brink* ook sterk vertegenwoordigd. De 'brink' van Haren treft men niet alleen onmiddellijk ten oosten van de woonkern aan, volgens het dokument van 1563 strekte het brinkencomplex zich uit vanaf het dorp tot de *horstkampen*. Volgens Bischoff heeft de naam 'brink' betrekking op gras en randligging¹¹⁾. Het grote Harener brinkencomplex zal voedsel geleverd hebben aan ossen (*osbrinken*), varkens (men denke aan de *mottenbrink* van Onnen), aan

schapen. De *zwienkampen*, die een groot oppervlak innemen, behoorden eertijds ook tot dit brinkencomplex, gegeven de ligging. De *haarstkampen* (*harseecamp* in 1563, kampen op zandkoppen, omringd door laag terrein), sloten als ruwe bosweide bij de brinken aan. Zo is de zone met hoogten van 1 tot 2.5 m. +N.A.P., in het oostelijke deel van het Harener terroir, een belangrijk voedselgebied geweest voor rundvee, schapen en varkens. De oude woonkern van Haren grensde aan dit voedselrijke gebied dat tevens zoden en turf leverde. (*pastoorsveen*, *slompveen*). In dit verband wijzen we op de grote betekenis van de *buurweg*, één van de weinige ontsluitende wegen in de oostelijke marke van het dorp. Deze weg leidt vanuit de *olde hoven*, langs de *brinken* en *zwienkampen* naar de *mickelhorst* en *osbrinken*, tevens naar het gebied waar zoden en turf werden afgestoken. Ook ontsluit hij de lage zone bij de Hunze, waar eertijds het rundvee periodiek graasde, onder leiding van herders.

De *buurweg* begon eertijds aan de oostzijde van de *olde hoven*, en men kan vermoeden dat het vee dagelijks vanuit deze oude boerderijen vertrok en daarheen terugkeerde. Waarschijnlijk, echter, werd het melkvee in de *koekampen*, ten zuiden van de oude hoven, ingeschaard. Dit melkvee zal zijn weidegebied voornamelijk in de westelijke marke gevonden hebben (in de *blauwvennen* en *steenlanden*), de oostelijke marke zal, als inferieure ruwe weide, voornamelijk gebruikt zijn geweest door het overige rundvee, ossen, varkens en (op de droge delen) schapen. In de *koekampen* konden de melkkoeien zoet drinkwater vinden; we constateerden reeds dat het terrein tussen de oude hoven en de zuides lager en vochtiger is. Het was niet moeilijk om hier een 'dobbe' te graven; op de topografische kaart treft men verscheidene van dit soort drinkplaatsen aan. Dergelijke koekampen treft men ook in Terschelling aan, zij waren eertijds onverdeeld burenbet bezit en grensden veelal aan de huisakkers¹²⁾.

Behalve de Buurweg ontsluiten ook de Kerklaan (Achterweg) en haar verlengde: de Noorderzanddijk, een zone met heide, brinken, veen en klei ten behoeve van de schapen, varkens, ossen en paarden van het oude Haren. De Oosterweg, ten oosten van de Achterweg, is duidelijk in later eeuwen aangelegd. De Buurweg en de Noorderzanddijk ontsluiten ook de

laag gelegen zone langs de Hunze. Dit vroeger regelmatig overstromde gebied met venige en venig-kleiïge afzettingen zal eertijds in de droge zomermaanden ruwe weiden aan het rundvee hebben geboden. Herders leidden het jongvee, ossen en soms ook het melkvee naar dit gebied. Men treft er de *bronlanden* aan, vroeger *bronmaden* genoemd. Andere toponymen zijn de *kraanlanden* (kraan = kraanvogel), de *rakken* (rak = rechte sloot), de *tussenkoelen* (koel = veenkuil) en de *nadelen*. Deze laatste naam is moeilijk te verklaren, misschien is het een verbastering van 'adelen' = verdeeld land bij het water, of ook: land waar zoden werden gestoken (delen = delven); men kan ook denken aan een verbastering van 'made-delen' (made = hooiland). In de *bronlanden* treft men het toponym *rode haan* aan, in 1641 grazen er ossen in de *ossenmercke* bij de *roehane* (rode haan = rode haven?).

Zo komt ons het meest laaggelegen oostelijke deel van het Harener terroir naar voren als een ruw graasgebied, doorsneden met wateren, moerassen, moerasbossen, venen en petten, russen en biezen. Hier werd vee geweid, zoden en turf gestoken, hout gekapt, terwijl er ook hooi van inferieure kwaliteit werd gewonnen. Dit laatste vooral na de verbetering van het 'onland'. De Noorderzanddijk werd in 1752 ook wel *boere hooylaan* genoemd¹³⁾. Eerst na eeuwenlange arbeid werd dit gebied herschapen tot hoogwaardiger weiland. Deze arbeid was vooral verbonden met de beheersing van de grondwaterstanden in dit gebied, met besloting, begreppeling en bemesting.

Ten oosten van de oude hoven gaat de Achterweg via de Kromme Elleboog over in de Boersteeg welke, evenals de daarvan aftakende Onnerweg, naar het zuiden leidt. Beide wegen zijn veedriften, zij ontsluiten de koekampen, de zuideres, doch vooral de heidevelden van zuidelijk Haren: het *laagveld*, het *westerveen*, het *witveen* (wit slaat op jong veenmosveen).

Aldus zagen wij hoe vanuit de *olde hoven* en de daaraan grenzende koekampen een viertal driften naar de oostelijke marke van Haren leidde; deze driften waren van vitaal belang voor de oude dorps economie. De gehele oostelijke sektor kan men een ruw graasgebied noemen waaraan veel voedsel onttrokken werd. Slechts de Hunze bracht mineraal voedsel,

in de vorm van slib, terug. De situering van de woonkern van Haren, op het kruispunt van driften die een assortiment van gebruikslanden ontsluiten, is daarmee veel duidelijker geworden.

Er wordt nog meer licht op de ligging van Haren geworpen wanneer wij de westelijke marke van Haren, het deel ten westen van de hoge zandrug, onderzoeken. Wij zien dan dat de *Westerse drift* en haar verlengde: de Achterweg, de zuidelijke heidevelden ontsluiten: vooral het *voorveld*. Doch de *Westerse drift* ontsluit ook, rechtstreeks of via 'dijken', de grote complexen zoete hooilanden van Haren: de 'maden', de 'wolddelen' en de 'broeken'. Onmiddellijk aan de drift grenzen zandgronden van allerlei kwaliteiten: middelhoge zandgronden, natte lage zandgronden en ook hoge droge zandgronden. Juist ten westen van de drift treft men de vochtige lage zandgronden aan die geleidelijk, in westelijke richting, vochtiger en veniger worden. De *steenlanden*, de *blauwvennen* (waarschijnlijk slaat blauw op blauw gras) en de *luisbergen* (toponymisch moeilijk te verklaren) vormden eertijds de betere, vaste, weidegebieden voor het rundvee, speciaal het melkvee. Zij overtroffen de oostelijke ruwe graasgebieden in kwaliteit, lagen bovendien dicht bij de oude hoven. De hooilanden, ten westen van deze grazige weiden, vormden eertijds een zeer belangrijk en omvangrijk hooiwinningsgebied, dat zich ook wel leende voor periodieke beweiding door jong vee. Het komt ons voor dat de maden eerder dan de wolden en broeken als zodanig in gebruik werden genomen.

Het gebied tussen de *Westerse drift* en de *Rijksstraatweg* is hoger en droger; in de vorige eeuw was dit gebied voor een groot deel gekenmerkt door een schrale akkerbouw; waarschijnlijk strekten zich hier eertijds heidevelden uit, die geleidelijk ontgonnen zijn. Een belangrijke uitzondering daarop vormde echter het gebied dat begrensd wordt door de *Ruitersteeg* en de huidige *Meerweg* enerzijds en de *Rijksstraatweg* en de *Westerse drift* anderzijds! Deze sekte telt vele 'kamp'-namen, de naam *steenlanden* treft men er vaak aan. Vooral het noordelijke deel dat aan de oude hoven grenst is vrij hoog en lemig. Wij menen dat hier eertijds de noordelijke es van Haren lag. Op het vraagstuk van deze es gaan wij in de volgende paragraaf verder in. Onze beschouwingen van het

westelijk deel van het Harener terroir toonden aan dat in dit deel hoogwaardige weiden en hooilanden gevonden werden die als voedselleverancier de oostelijke ruwe graasgronden completeerden.

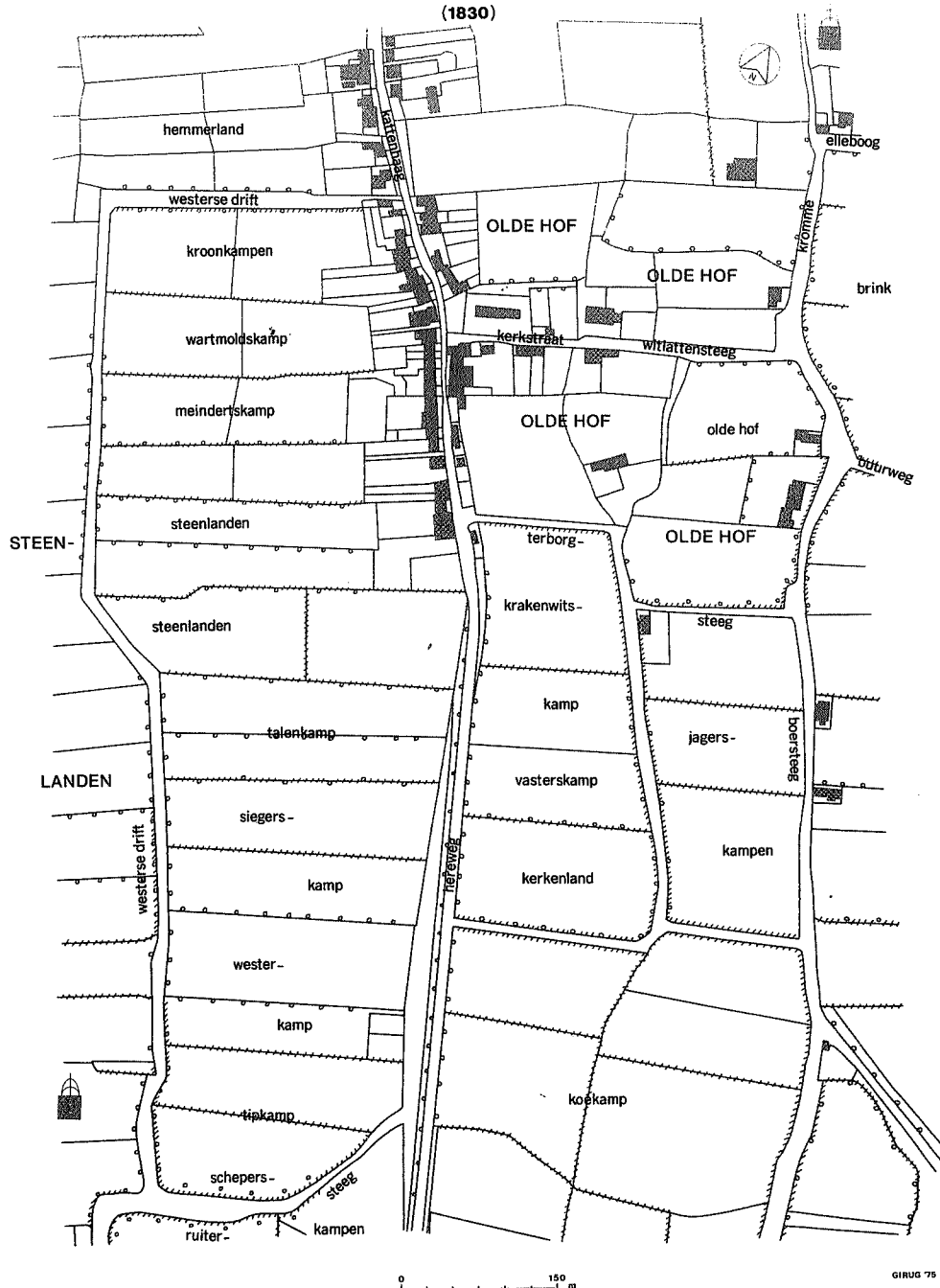
Zo ligt de woonkern van Haren op het kruispunt van driften die naar gebruikslanden van allerlei kwaliteit en functie leidden. In dit kader wordt ook de betekenis van de hoge zandrug ten noorden van de *Kerkstraat* duidelijk. Op deze sterk lemige en fijne zanden lagen immers de *holten*. In de over-hoog-en-laagsituatie hadden de holten de functie van hoge bosweiden, waarin het vee terecht kon in het natte en koude voorjaar, zo ook in de nazomer en herfst als het grondwater in de lagere delen van het terroir steeg. In 1563 zijn de holten nog voor een groot deel "woest ende ongeroodet", tevoren waren zij onverdeeld markebezit. *Tenslotte* is het, na de verkenning van het uitgebreide assortiment van gebruiksgronden, duidelijk dat Haren lang in het stadium van 'Wald-Viehwirtschaft' heeft verkeerd. Men lette slechts op de brinken en holten, die grote oppervlakten van het terroir, dicht bij de woonkern, innamen.

§ 3. De Harener oude hoven en essen

In het voorgaande kwam duidelijk naar voren dat het complex oude hoven het hart van het Harener terroir is, van waaruit een aantal vee-driften de oostelijke en westelijke delen van het dorpsgebied ontsloten. In de oudere okkupatiefase werd de ecologische produktie van de omgeving afgeroomd ten dienste van de economie van de oude hoven. Naar onze voorstelling ontwikkelde zich eertijds ten zuiden van de *Kerkstraat* een aantal boerderijen met aansluitende 'huisakkers'; de naam 'olde hoven' geldt voor deze boerderijen en hun erf. Men kan de aansluitende 'huisakkers' gelijk stellen met 'woerden'. In Onnen noemt het dokument van 1563 de "kloetswoert", terwijl men daar ook het toponym *olde hoven* aantreft.

Op de kadaasterkaart van 1830 komen de Harener oude hoven als oudste woonkompleks duidelijk naar voren (kaart 4; z.o.z.). Men ziet dat er tussen de *Kerkstraat* en de *Terborgsteeg* een vijftal boerderijen voorkomt,

HET KERNGEBIED VAN HAREN (1830)

waarvan er vier grenzen aan de Kerkstraat, de Boersteeg en de Rijksstraatweg. Men ziet tevens dat de huisakkers een vrij grote oppervlakte hebben, naar schatting ongeveer 1 ha! Zij zijn op de topografische kaart van 1850 als akkerland aangegeven. Men kan er van uitgaan dat dit hele kompleks eertijds met een haag was omgeven (veewering). Op oudere topografische kaarten ziet men nog grote delen van deze haag. Ten noorden van de Kerkstraat treft men ook een aantal oude hoven aan; het is aannemelijk dat deze jonger zijn dan de hoven ten zuiden van de Kerkstraat. De Nederlands Hervormde Kerk (reeds in de 13e eeuw vermeld) zal oorspronkelijk op onverdeelde markegrond hebben gestaan!

Men ziet dat er nog in 1830 een verbinding is tussen de oude hoven en de *koekampen*, de plaats waar vroeger het rundvee van de oude hoven werd ingeschaard. De nabij gelegen brinken en de buurweg waren voor de oude economie van vitaal belang, evenals de uitstekende rundveeiden van de *steenlanden* ten westen van de oude hoven en de daaraan grenzende hooilanden (maden).

De situering van de oudste dorpskern was dus gunstig, daar de afstand tot de landerijen, welke van vitaal belang waren voor het functioneren van het gemengde bedrijf, hier kort was. Men kan zich dan afvragen welke, strikt lokale, fysische eigenschappen voor de vestiging van de oudste boerderijen met aansluitende akkers van belang waren. M.a.w. welke voordelen bood de 'site' aan de oudste vestiging?

Zoals op pag. 56 werd opgemerkt ligt de oudste woonkern van Haren op de zuidelijke rand van een hoge ellips. Wel is de bodem hier sterk lemig en bevindt zich keileem in de ondergrond, maar verder noordelijk: in de Harener holt is het profiel nog lemiger en bevindt het water stagnerende keileem zich ondieper in het profiel. Daarom is de Harener holt ongeschikt voor akkerbouw en niet aantrekkelijk voor de aanleg van oude hoven met huisakkers. Ter plaatse van de dorpskern zijn deze ongunstige hydrologische eigenschappen veel minder aanwezig ook al omdat het terrein daar sterker helt. Volgens de hoogtekaart liggen de oude hoven en hun huisakkers op een terrein dat vanaf de Rijksstraatweg in oostelijke richting sterk daalt. Vanaf de Kerkstraat daalt het terrein in zuidelijke richting eveneens vrij sterk. Dit alles houdt in dat ter

plaatse van de oudste akkers de fysische kondities voor de akkerbouw, en wel voor de meer permanente akkerbouw, gunstiger waren dan in andere delen van de Hondsrug, zo de Harener holt. Gedurende de kritieke fase van de graanbouw: het schrale voorjaar, was men verzekerd van toevoer van grondwater uit de hoge ellips, terwijl de akkerbouw de gevaren van wateroverlast en sterke uitloging minder te duchten had. Uiteraard waren de exploitanten van de oude hoven vanouds wel gedwongen de fysische en chemische vruchtbaarheid van hun huisakkers te onderhouden en te verbeteren; de uitloging als gevolg van hoge grondwaterstanden en 'run off' kon slechts bestreden worden door de aanvoer van zoden, plaggen en mest. Daardoor was de bodem tevens beter bestand tegen uitdroging in de lente en zomer. Daarom is het, in het voorgaande beschreven, driftenpatroon te beschouwen als een stelsel voedingskanalen dat de vruchtbaarheid van de oude akkerkern in stand hield en zelfs aanzienlijk verhoogde. Uiteraard ging dit ten koste van de vruchtbaarheid van de ruwe graasgebieden in de omgeving van de dorpskern.

In Haren en Onnen volgde na een fase, waarin een gering aantal oude hoven de permanente akkers droegen, een fase van verdubbeling van het aantal boerderijen met aangrenzende 'akkers bij huis'. In Haren ziet men oude hoven verschijnen aan de noordzijde van de Kerkstraat, ten oosten van de Ned. Herv. Kerk. In Onnen ziet men oude hoven ten noorden van de *tijborgsteeg*, doch ook een aantal jongere boerderijen ten zuiden daarvan. Ook in Terschelling is deze expansiefase waarneembaar, zo ziet men bij Lies de oudste boerderijen met aansluitende akkers (de 'akkers bezuiden Lies') met een aansluitend koekamp. Daar ontstonden in een latere fase de akkers 'bewesten Lies' met een aansluitend koekamp (de *westerkamp*), geëxploiteerd door een viertal boerderijen.

In een nog latere fase van de okkupatiegeschiedenis van Haren ontstond een 'noordes'. Zoals wij voor Onnen het bestaan van een noordelijke es, welke vrij dicht aansloot bij de oudste boerderijen met aangrenzende huisakkers, konden aantonen, zo is ook in Haren een noordelijke es, met overeenkomstige ligging, aanwijsbaar. Wij wijzen in de eerste plaats op de merkwaardige knik in de Westerse drift waardoor deze via een omweg (via de huidige Meerweg) de Rijksstraatweg en de

Kerkstraat bereikt. Dit wijst op de aanwezigheid van een landerijenkompleks van vitale waarde voor de dorps economie, waarvoor men zich een omweg getroostte. In de tweede plaats sluit de sekte ten oosten van de steenlanden bij de oude hoven aan, zoals dit ook in Onnen het geval is met de noordes. In de derde plaats kan men wijzen op de naam *steenlanden* welke mogelijk te maken heeft met de vele stenen die de ontginnende akkerbouwer hier aantrof. In de vierde plaats kan men er op wijzen dat men hier nog in de vorige eeuw een typisch kampen-landschap aantrof, met een sterke gelijkenis met de verkampte noordes van Onnen. In beide plaatsen ziet men omstreeks 1830 ter plaatse van de noordes grote rechthoekige percelen, gescheiden door wallen en met boerderijen langs de straatweg, op de kop van het land. Het 'westerkampen'-landschap van Onnen en het 'kampen'-landschap van Haren zijn eertijds voor een deel omgezet in essen maar zijn later ook door hetzelfde 'bekampingsproces' gegaan!

Hiermede vertonen de structuur en de positie van de Harener voedsel-landen sterke overeenkomsten met die van Onnen, naast geringe verschillen. In beide woonkernen wordt de ligging van de oudste boerderijen bepaald door de behoefte aan een gunstige toevoer van grondwater in de kritieke fase van de graanbouw. Zij liggen op de flank van de hogere gronden, uiteraard waren de oudste okkupanten daardoor ook verzekerd van goed drinkwater voor mens en dier. Tevens liggen de oudste boerderijen dicht bij de 'vaste' koeweiden, welke op de matig vochtige overgang van zand naar veen voorkomen. In Onnen zijn dit de *vennen*, de *koelanden*, in Haren zijn het de *steenlanden*, de *blauwvennen* en (misschien) de *luisbergen*.

De voornaamste oude hooilanden, waarin ook periodiek enig vee werd geweid, had men ook bij voorkeur dicht bij huis. In Onnen creëerde men de oudste hooilanden in het moerassige onland dicht bij de oude hoven, via de aanleg van kaden en sloten. In beide dorpen vindt men koekampen dicht bij huis: in Haren ten zuiden van de oude hoven, in Onnen de *alenkamp* (= mogelijk allenkamp, gemeenschappelijke kamp) en misschien ook het *tijland*. Ook de brinken lagen dicht bij huis: het grote Harener brinkenkompleks en, in Onnen, de *mottenbrink*. De varkenshouderij was

een zeer belangrijk onderdeel van de economie. In beide plaatsen lagen de oude hoven als een spin in het web van schapen- en rundveedriften. In dit verband noemen wij de *tie* van Onnen: het strategisch kruispunt van driften van waaruit het vee vertrok en waarheen het ook terugkeerde. Het was de plaats waar in oude tijden de dorpsgemeente vergaderde om over gemeenschappelijke zaken te spreken, tevens een feestplaats en een rechtsplaats. Deze tie lag bij de omheining van de oude hoven, die de huisakkers beveiligde tegen los zwervend vee. De *Tieborgsteeg* van Onnen en de *Terborgsteeg* van Haren lopen langs de zuidelijke rand van de oudste akkers. Men kan daarom sterk vermoeden dat de naam *terborg*, zelfs als familienaam, een verbastering is van *tieborg*. Misschien leidden verdere nasporingen nog naar een vroeger voorkomende Harener tie: eventueel de meest noordelijke Nederlandse tie!

In beide plaatsen volgde een fase van esaanleg na een fase van verbubbeling van de oude hoven. Deze essen grensden aan de akkers van het oude hovenkompleks. In Onnen treft men ter plaatse van de noordes op de bodemkaart de BLE gronden (vochtige, bruine, sterk lemige middelhoge esgronden). In verband met de bebouwing ontbreekt in Haren een gedetailleerde bodemkaart van de omgeving van de oude kern. Doch de Harener noordes zal op een vergelijkbare grondsoort aangelegd zijn: op middelhoge, sterk lemige, zandgronden met een keileemlaag in de ondergrond. Van beide essen zijn de juiste lokatie en begrenzing moeilijk vast te stellen. Waarschijnlijk werd de vroegere noordes van Haren begrensd door de Rijkstraatweg, de Westerse drift en de Ruitersteeg. Via de Ruitersteeg kon het vee, buiten de es om, de oude hoven en de koekampen bereiken, tevens leidt de Ruitersteeg naar de vaste koeweiden van Haren: de blauwvennen en de steenlanden. Juist dit aldus begrensde gebied is verkampt en wel op dezelfde wijze als in Onnen geschiedde. Ten zuiden van de Ruitersteeg mist men de regelmatige grote percelen, gescheiden door eikenhakhoutwallen en met boerderijen op de kop van het land.

Een gering verschil tussen het okkupatiepatroon van Haren en Onnen is dat in Onnen de oude huisakkers met de aangrenzende es versmolten. Het document van 1563 spreekt van een akker "up kloetswoert up den

Noertesch". In Haren bleven de oude hoven nog tot in deze eeuw in takt en de huisakkers bleven ook vroeger van de noordes gescheiden.

§ 4. De produktiewijze verbonden met de es- en markestruktuur, de ondergang van deze structuur

In het voorgaande verwierven we een eerste indruk van het ontstaan van de noordelijke es van Haren. We zagen dat in Haren én Onnen de noordelijke essen ontstonden nadat deze dorpen eerst door een okkupatiefase van oude hoven met een 'Wald-Viehwirtschaft' waren gegaan. In Onnen versmolten de woerden met de noordes, in Haren bleef het oude hovenkomplex goed geconserveerd. De zuidelijke essen van Haren en Onnen zijn, naar onze mening, eerst geruime tijd na de aanleg van de noordessen ontstaan. Er is geen spoor van boerderijen te vinden bij deze zuidelijke essen, zelfs niet in 1830. De aanleg van zowel de noordelijke als van de zuidelijke essen betekent een breuk in de okkupatiegeschiedenis, de verdere aanleg van oude hoven hield op!

Het is bij de huidige stand van de wetenschap nog niet duidelijk onder welke sociaal-economische en ecologisch-agronomische condities de essen zijn ontstaan en hoe deze zich ontwikkelden. De studie van beide Hondsrugdorpen kan in deze materie een beperkte bijdrage leveren in de discussies m.b.t. dit vraagstuk. Beide dorpen leveren meer inzichten in het proces van de ondergang van de es- en markestruktuur.

Vrij algemeen is men het er over eens dat de oudste essen uit de zesde tot achtste eeuw na Chr. stammen, na de periode van volksverhuizingen en na een periode met een vochtig klimaat, welke de okkupatie naar de hoogste en droogste gronden drong. Tiesing laat de es vanuit verschillende, onderling gescheiden, boerderijen en boerderijgroepen ontstaan, individueel ontgonnen kampen groeiden aaneen en werden tenslotte door één wal omgeven¹⁴⁾. Glässer heeft een overeenkomstige voorstelling van de esvorming, hij zag evenwel duidelijk dat woerden het esstadium voorafgingen¹⁵⁾. Overeenkomstige voorstellingen ziet men bij Bruinsma en vele anderen¹⁶⁾. Naarding wijst op de machtige Frankische invloed in Drente en Groningen, hij noemt de invloed die uitging van

Lotharingse hoven als Uffelte, welke bestendig en uitgebreid werd door het bisschoppelijk systeem. Drente werd, volgens hem, sterk gefrankiseerd met de invoer van het Frankische christendom, met de bouw van Frankische hoeven, bewoond door Frankische kolonisten, werkend met Frankische bedrijfsmethoden, onder een Frankisch bestuursapparaat. Naarding acht het mogelijk dat, met de Frankische landbouwmethoden, het schaap is ingevoerd als mestleverancier. Oudere inheemse bemestingsmethodes verdwenen daarbij, het drieslagstelsel kwam nu op. De esaanleg hield daarmee nauw verband¹⁷⁾.

In een onlangs verschenen artikel benadert Nitz het ontstaan van de 'Langstreifenflur' (waaronder dus ook de es) op overeenkomstige wijze. Ook hij wijst op de kulturele invloeden van het Frankische rijk, waardoor het bestaande gebruik van de bodem radikaal gewijzigd werd. De essen ontstonden volgens Nitz door de "grundherrschaftliche Erfassung und Organisation der ländlichen Siedlungen". De eisen van de grondheer, onder de Frankische heerschappij, ook de eisen van de gerechtsheer, na de kerstening ook de eisen van de kerk (tienden), dwongen de bevolking tot de aanleg van een nauwkeurig bemeten es, die een vastgesteld deel van de opbrengst aan de grondheer enz. moest afstaan. De es werd geploegd door een ossenspan dat een sterk verbeterde, de zoden kerende, ploeg trok. De introductie van deze keerploeg stond in nauwe relatie met de straffe organisatie van de agrarische bevolking en van het gebruik van de bodem, in het kader van de grondheerlijke organisatie¹⁸⁾. In tegenstelling tot Naarding en Nitz meent Slicher van Bath echter dat het hofstelsel en de daarmee gepaard gaande horigheid in Drente van uiterst beperkte betekenis is geweest. Voor en na 1250 bezaten de drentse boeren een vrij grote zelfstandigheid binnen de bestuursvorm¹⁹⁾.

Meihuizen bewijst dat het drieslagstelsel niet als vaste regel in Drente voorkwam, terwijl hij ook een verband tussen het drieslagstelsel en een es ontkent: "niets wijst op een combinatie van drieslag en es". Hij meent ook dat de es niet door de boeren gemeenschappelijk, ineens en in een bepaalde korte periode is aangelegd. De esvorming, van losse arealen tot een aaneengesloten es, vond volgens hem plaats tussen 700 en 1200 jaar na Chr.²⁰⁾.

Lynn White stelt dat met de es een gebalanceerd systeem van dierlijke en plantaardige produktie geïntroduceerd werd, waarbij de keerploeg een zeer belangrijke rol speelde. Een belangrijke impuls gaf daarbij de bevolkingsgroei, voor de graanbouw moest een grotere plaats worden ingeruimd. Bij een es was het mogelijk extra graan te verbouwen, terwijl het vee op efficiënte wijze werd geweerd. Doch ook kon dit vee voor stoppelbeweiding op de es worden toegelaten. Op deze wijze kwam er mest op vitale gebruiksgrond in plaats van op de ruwe graasgronden. In het gevolg van de esaanleg groeide de dorpsorganisatie van de boeren, waardoor het mogelijk was de individuele belangen van de perceelsbezitters ondergeschikt te maken aan het collectieve belang²¹⁾.

Het is moeilijk om op basis van een beperkt aantal dorpsstudies en met zeer onvolledig materiaal in deze discussies te treden. Wij merken in de eerste plaats op dat de oude hoven van Haren en Onnen reeds geheel door een wal (haagwal) tegen los zwerfend vee waren beschermd, wellicht zal in de oude situatie ook stoppelbeweiding binnen het omheinde oude hovenkompleks hebben plaatsgevonden. Voorts menen we dat de dorpsorganisatie reeds in de oudste okkupatiefase goed was ontwikkeld. Men kende toen reeds grote omheinde kampen, waarvoor collectieve zorg noodzakelijk was. Dit gold niet alleen voor de omheinde oude hoven, doch ook voor de grote koekamp van het dorp, zomede mogelijk voor dat deel van de brinken, waarin vee ingeschaard werd. In Terschelling, dat in de oude hovenfase bleef steken en waar geen es tot ontwikkeling kwam, was er toch een krachtig ontwikkelde buurschapsorganisatie wier zorg zich uitstreckte over tal van waterstaatkundige en agronomische zaken: o.m. het onderhoud van de kampwallen, de wallen om de oude akkers, de bescherming van de mieden tegen zwerfend vee (veeweringen); de regeling van de overalbeweiding viel ook deze organisatie toe!²²⁾

Zo was de bevolking van Haren en Onnen reeds in de okkupatiefase die aan de esaanleg voorafging bekend met de techniek van grotere en kleinere omheinde kampen, ook met de grote onbewoonde kamp. Gedurende de oudste okkupatiefase, in de 'Wald-Viehwirtschafts'-periode groeide de buurschapsorganisatie zeer geleidelijk. Zo kan men, in antwoord op Lynn White, stellen dat de esaanleg eerst mogelijk was na een sterke ont-

wikkeling van de dorpsorganisatie, uitgaande van de oude hoven, wier aantal geleidelijk was uitgebreid.

In de tweede plaats kan men opmerken dat Lynn White terecht stelt dat de aanleg van de es de introductie van een gebalanceerd systeem van (sterk verhoogde) dierlijke en plantaardige produktie betekende. Daarbij kan men de nadruk leggen op de sterk verbeterde bemestingstechnieken. Inderdaad ging in de 'Wald-Viehwirtschafts'-fase enorm veel mest verloren. Zo ziet men in Terschelling dat de oudste okkupatiefase getypeerd wordt door de aanwezigheid van een zeer kleine akkerkern, aansluitend bij de oudste boerderijen, terwijl het vee in een aantal kampen werd ingeschaard. Men treft daar, behalve de koekampen, ook de 'iezen' aan, waar de schapen een groot deel van het jaar overnachtten en ook gemolken werden. In Haren en Onnen ziet men de koekampen en brinken terwijl er mogelijk ook schapenkampen zijn geweest. Er zijn immers sterke aanwijzingen dat eertijds in Drente ook melkschapen voorkwamen, die in kampen werden ingeschaard, zoals dit in Terschelling en ook Eestrum het geval was. In de oudere okkupatiefasen ging dus enorm veel mest verloren in de kampen, iezen en op brinken en ruwe graasgronden. De staltijd was kort, daar er weinig hooi en stro werd geproduceerd. Bij het vigerende landbouwstelsel vond er ook een sterke degradatie van het milieu plaats, bij de 'Wald-Viehwirtschaft' was er sprake van een afroming van de ecologische produktie. In die tijd ontstonden er in Haren uitgebreide heidevelden in zowel de oostelijke als in de westelijke marke. Wanneer immers 'shifting cultivation' op arme zandgronden plaats vindt, gevolgd door beweiding door schapen gedurende de braak, treedt op den duur heidevorming op. Een beslissende doorbraak van dit ecologische afromings- en degradatiesysteem kon alleen bewerkstelligd worden door de uitbreiding en verbetering van de hooilanden, door de introductie van het heideschaap als mestleverancier en door de bouw van vee-stallen die geleidelijk de inscharingskampen (koekampen, iezen, brinken) gingen vervangen.

De ingebruikname van stalruimte als overnachtingsplaats voor het vee, gepaard gaande met een betere stalvoeding gedurende een langere periode, betekende een belangrijke toename van de stalmestvoorraad. In

Terschelling ziet men de omzetting van kampen en iezen in bouw- en weiland. In Eestrum ziet men de omzetting van de grote schapenies in de dorpsakker. Deze omzettingen zijn reeds in een ver verleden geschied. In beide gebieden ziet men een kolossale uitbreiding van de hooilanden, welke op Terschelling reeds voor de dijk aanleg (in de late Middeleeuwen) plaats vond. Doch ook in Onnen en Haren zal men in de 'Wald-Viehwirtschafts'-fase geleidelijk het terroir ontsloten hebben, waarbij zowel degradatie van het milieu als vermeerderde hooiwinning plaats vonden. Men kan wijzen op de hooiwinning in het onland en op de uitbreiding van de maden in de drassige delen van het terroir. Samenvattend komt het ons voor dat ten tijde van de eerste esaanleg de bemestingsbasis voor de expansie van de akkerbouw voldoende was, mits men het vee in stallen inschaarde: gedurende een langere winterperiode en op een betere stalvoederingsbasis.

In het voorgaande stelden wij reeds dat de es als zuivere 'kamp'-techniek geen radicaal nieuwe ontwikkeling was: er bestonden reeds verschillende soorten kampen. Wij menen bovendien dat de woerd, de oude hofakker, een zeer belangrijke leerschool (proeftuin) is geweest voor de toekomstige esexploitanten. Uit onze analyse van de 'Wald-Vieh'-economie bleek duidelijk dat deze huisakkers niet alleen mest en huisvuil kregen van de boerderij, doch er werden ook zoden uit de omgeving toegevoerd. Huidige studies tonen aan dat huisakkers, getuige het bodemprofiel, zeer zwaar bemest werden ten behoeve van een intensieve zelfvoorzienende akkerbouw. Men mag daarbij tevens aannemen dat de spade zich geleidelijk ontwikkelde tot een uiterst efficiënt gereedschap om de zode af te steken en te keren, zomede om mest en zoden in de bodem te werken. Ierse studies geven een krachtige ontwikkeling van allerlei typen spaden in de vroegere en latere middeleeuwen te zien. De veronderstelling dat bij de esaanleg de haakploeg vervangen werd door de keerploeg houdt te weinig rekening met het bestaan van een efficiënte spade. Lynn White en ook oudere auteurs menen dat de zware keerploeg, getrokken door een gang van minstens acht ossen, bij de esaanleg een zeer belangrijke factor was. Doch Gosses merkt terecht op dat "de buitengewone lengte der akkerrepen, welke toegeschreven worden aan het

bezigen van zulke moeilijk wendbare gevaarten, in de dreentse essen niet voorkomen²³). In de situatie van Haren en Onnen, waar immers betrekkelijk kleine essen voorkomen zal men deze met een lichte keerploeg én een hoog ontwikkelde spade hebben ontgonnen en bewerkt. De perceelslengte van de noordes was gering.

Daarmede betwijfelen wij de geldigheid van de uitspraken van zowel Naarding als Nitz m.b.t. de straffe maatschappelijke en bestuurlijke organisatie als voorwaarde voor het ontstaan van de essen in Drente. Deze voorwaarden hebben mogelijk wel voor de kernlanden van het Frankische kolonisatiegebied gegolden. In Drente was sprake van een vrije en zelfstandige boerenstand, die technische en agronomische invloeden van buiten in vrijheid verwerkte en aanpaste aan de lokale sociaal-economische en ecologische situatie.

De voorbeelden van Onnen en Haren leren ons dat de oudste es aangelegd werd op moeilijk bewerkbare vochtige en lemige zandgrond, grenzend aan de oude hoven. In het geval van Haren offerde men een stuk uitnemende koeweide van de buurschap op voor deze noordes. De opbrengsten van graan en stro van de es waren aanzienlijk hoger dan de opbrengsten van de 'shifting cultivation plots' die men tevoren op arme zandgrond bedreef. Lynn White maakt aannemelijk dat de opbrengsten per eenheid arbeid eveneens stegen. Stellig is dit te danken aan de keerploeg, die de, voorheen op de huisakkers gehanteerde spade, als belangrijkste landbouwgereedschap opvolgde. Het is daarom niet verwonderlijk dat in vele dorpen de woerden in de essen werden opgenomen, zo ook in Onnen. In Haren bleven de huisakkers tot voor kort intact omdat de noordes via de noordzuidweg (de latere Rijksstraatweg) gescheiden was van de oude hoven. Tevens is het duidelijk dat de verdere aanleg van oude hoven, ingericht en bewerkt op de traditionele wijze, niet meer lonend was.

De expansie van de akkerbouw, ten bate van een groeiende bevolking, vindt nu plaats door uitbreiding van het esareaal. De noordes zal geleidelijk naar het zuiden zijn uitgebreid, op een uitbreiding naar het noorden wijst mogelijk de merkwaardige knik van de Westerse Drift. In de oudste esfase wilde men de afstand van de boerderij tot de es zo kort mogelijk houden. Er ging veel tijd zitten in de aanleg van de akker,

het opruimen van stenen (steenlanden!), het bemesten en aanbrengen van zoden. De 'akkers bij huis' bleven nog lang de belangrijkste voedsel-leverancier. Bij de aanleg van de zuidelijke essen van Haren en Onnen verkoos men echter een laagwaardig heidestuk om te zetten in hoogwaardig bouwland, blijkbaar was de bemestingsbasis opnieuw versterkt. Men kan er vanuit gaan, dat, na de aanleg van de eerste es, een verdere uitbreiding van het hooiland plaatsgevonden had, terwijl de stalveehouderij verder terrein won op de inscharingskampen. Bovendien was de keerploeg in de loop der tijd sterk verbeterd, de introductie van het paard als ploegdier vergemakkelijkte de ploegwerkzaamheden zomede het transport van de ploeg. Op deze wijze kon men een stuk heide ontginnen.

Gedurende de 'Wald-Viehwirtschafts'-fase werd een klein aantal boerderijen bewoond door z.g. 'extended families', bestaande uit ouders, kinderen, aangetrouwde kinderen, enz. Men mag zelfs aannemen dat de bewoners der hoeven onderling geparenteerd waren. In de loop der tijden zal de bloedverwantschap der burens steeds minder een rol hebben gespeeld, de buurschap krijgt, mede door de ontsluiting van het terroir, steeds meer een formeel-juridisch karakter. Des te sterker geldt dit voor de fase van de esaanleg en uitbreiding van de essen. In die tijd is er duidelijk behoefte aan veiligstelling van de rechten en plichten van de volle hoeven tegenover minder gerechtigden en niet gerechtigden. De groep van degenen die met de burens samenwonen: koters, meiers, later ook dagloners en beroepshandwerkerslieden, ontstond in het gevolg van de expansie van de akkerbouw (overschotten!) en wellicht ook door toeloop van vreemdelingen.

In Haren is dit proces, bij gebrek aan bronnen, moeilijk te volgen. Wel treft men aan de Rijksstraatweg, ten noorden van de Kerkstraat de naam *kattenhaag* aan. Het woord 'kat' slaat op 'kater, keuter' terwijl 'haag' mogelijk in dit geval betrekking heeft op 'buiten geplaatst zijn', zo bijv. 'hagepreek' = preek buiten de kerk. In 1830 vindt men een vrij groot aantal woningen in dit gebied, dat aan de Ned. Hervormde Kerk grenst. In dat jaar telt de Kerkstraat slechts enkele woningen, waaronder boerderijen.

Het rapport van 1563 geeft belangrijke inzichten in de ondergang

van de es- en markestructuur van Haren en tevens van de daarmee verbonden produktiewijze. Uit dit rapport blijkt dat in 1563 de noordelijke es van Onnen nog funktioneert terwijl die van Haren reeds in de vergetelheid is geraakt. De zuides van Haren is in dat jaar in het bekampingsproces begrepen. In dat jaar heeft nl. de stad Groningen haar percelen op de zuides van Haren middels een ruilverkaveling ("eenen ewigenn arffwissell") samengevoegd; één van de andere belanghebbenden: een inwoner van Haren, heeft dan zijn samengevoegd bezit aldaar reeds "becampet". Zoals wij reeds bij onze studie over Onnen aantoonde, is de "noertesch" daar na 1563 herschapen in een fraai kampenlandschap met boerderijen op de kop van de kampen. Daar gingen de veldnamen, die betrekking op de es hadden, verloren, zelfs de naam *es*. Zo zullen de bekampde delen van de vroegere noordes van Haren reeds in 1563 alle toponymische herinneringen aan het voorgaande esstadium verloren hebben. Het dokument spreekt van een vijftal "vrije stedenn /.../ daer hoer huisenn up staenn". Waarschijnlijk stonden deze op de kop van de verdeelde noordes, in 1563 was er nauwelijks sprake van stichting van nieuwe boerderijen buiten de oude hovenkern.

Dit proces van 'bekamping' van de es, gepaard gaande met de vestiging van boerderijen op de kop van het kamp, is ook te volgen in de voormalige es bij de Oosterpoort van Groningen, zoals oppervlakkige kaartstudies mij leerde. Daarmede zijn wij getuige van de aflossing van een produktiewijze, gebaseerd op een es- en markestructuur, door een produktiewijze gebaseerd op meer individuele boerenbedrijven. Daarbij wordt het schaaap naar een zeer beperkte plaats gedreven, het rund neemt zijn plaats over, terwijl het varken zijn belangrijke positie handhaaft. In het dokument van 1563 wordt zelfs met geen woord over het schaaap gerept! Er blijft een oriëntatie naar het gemengde bedrijf, doch dit wordt steeds meer uitgeoefend op individueel bestelde en verzorgde percelen.

Uit verschillende dokumenten kan men meer inzicht verwerven in dit proces van individualisatie en heroriëntatie. Laat ons voorop stellen dat de aanleg van het bekade Schuitendiep een belangrijke aanzet in het proces van herschepping van veel laaggelegen onland (met een sterke wateroverlast) in hoogwaardiger weide betekende. Van Veen beschrijft de

strijd tegen de overlast van het Drentse water. In 1285 wordt er een kanaal gegraven bij Zuidlaren (de Groeve) dat het Hunzewater moet afleiden, ook wordt er een dam aangelegd (de "Slachte"). In 1321 volgt de aanleg van een sluis in de Hunze bij de Noorderhogebrug. Intussen was de Hunze reeds bedijkt. In 1323 volgt het verbond tussen Noordlaren, Haren, Eelde, Noorddijk, Middelbert, Engelbert, Westerbroek, Kropswolde, Wolfsbergen met het Winsumer zijlvest. In 1332 worden ten behoeve van Yesse, Helpman, Groningen, Noorddijk, Engelbert en Middelbert "eb-bezijlen" in de Hunze gemaakt, ten zuiden van de zijl van het klooster Yesse. In 1370 gaan de kerspelen Engelbert en Middelbert met hun afwatering over naar het zijlvest der drie Delfzijlen²⁴). Ondanks bekading en bochtafsnijding bleef de strijd tegen de wateroverlast van de Hunze blijkbaar zonder veel resultaat. Daar het omstreeks 1400 gegraven Schuitendiep ten behoeve van de scheepvaart hoge waterstanden moest handhaven, was bekading noodzakelijk. Men kan zich voorstellen dat hierdoor de afwatering van Haren, in het bijzonder die der lage landen, in grote moeilijkheden bleef. Een zekere oplossing van dit vraagstuk werd aanvankelijk geboden door de bouw van een sluis met molen in het uiterste noorden van het terroir, nl. op de grens met Essen, ter plaatse van de samenkomst van de Esser molensloot, de "olde schipsloot" met het Schuitendiep. Men ziet dat het drainagepatroon en de perceelsstructuur van geheel oostelijk Haren op dit uitwateringspunt georiënteerd zijn. Het spreekt vanzelf dat het nog zeer lang zou duren voordat een goed funktionerend drainagepatroon van de lage landen van Haren voltooid was. Dit kon slechts geschieden door uitgebreide besloting, aanleg van dammen, stichting van een adequate waterstaatkundige organisatie. Bovendien bleef centraal Groningen nog eeuwenlang een gebied van wateroverlast, door de aanleg van nieuwe zeepolders en de turfwinning. In 1563 was er nog veel onverdeeld laag land; in 1641 grazen er ossen op de "ossenmercke" bij "roehane".

Zo is de conclusie dat omstreeks 1500, na eeuwen van ernstige wateroverlast, de Harener landerijen een wat betere afwatering hadden en dat het proces van herschepping van onland in hoogwaardiger weiden op gang was gekomen. De 'supporting capacity' voor rundvee was stellig hoger

geworden. Ook de hooiwinning (op verbeterd onland) breidde zich uit. Deze zal vooral ook toegenomen zijn in de westelijke hooilanden van Haren: de maden, de broeken en de wolden. Deze worden in de zestiende eeuw verdeeld; besloting en bemesting zullen de hooiproductie sterk verhoogd hebben.

Door de meerdere stalmest was men in staat de heidevelden te ontginnen. Omstreeks 1550 worden de gemeenschappelijke heidevelden in het oostelijke dorpsstoebehooren verdeeld: het *noordveld*, het *mikke lveld*, de *mikke lhorst* en de *harskamp*. Dit zijn landerijen die boven de 1 m. +N.A.P. gelegen zijn. Tevens worden delen van het *voorveld* verdeeld, waarschijnlijk handhaafden zich nog enige gemeenschappelijke heidevelden in het zuidelijk deel van het terroir: het *hoogveld*, het *laagveld* en het *wes-terveen*. Eveneens worden, omstreeks 1550, de Harener brinken en de holten verdeeld. In 1563 blijken in deze holten verscheidene kampen voor te komen; de oppervlakte daarvan wordt in grazen uitgedrukt. De stad Groningen blijkt dan omstreeks vijftien grazen in de holten te bezitten, die aan Harener ingezetenen worden verpacht. Een deel daarvan ligt "woest ende ongeroodet"; de stad tracht haar pachters te bewegen via een lange en voordelige pachttermijn dit woeste land in akkers om te zetten. Zo blijkt dat de stad haar bezit hoogwaardiger trachtte te maken.

Uit het dokument blijkt ook dat de stad grond in het Harener terroir heeft gekocht. Hierdoor zullen de grondprijzen stellig gestegen zijn hetgeen de ontginning ook bevorderde. Slicher van Bath vermeldt dat de graanprijzen na 1550 geleidelijk stegen. Als primaire oorzaken ziet hij de toenemende goudvoorraden en bevolkingsgroei, als secundaire oorzaken de vermeerdering van het aantal paarden, de sterk gestegen behoefte aan trekkracht voor handel en vervoer²⁵⁾. Swart ziet in Duitsland sinds 1492 overal het streven naar bevrijding van de overgeleverde exploitatievormen. De "Gemengelage und Flurzwang" werden in plaats van een vanzelfsprekende arbeidskader een belemmering. De zelfstandigheid van de individuele bedrijven moest verhoogd worden. Het middel daartoe was: samenvoeging van verstrooid liggende percelen, daardoor was er bevrijding van de 'Flurzwang' en de vorming van bedrijven met een gesloten

bezit mogelijk. Er was een behoefte om de produktie voor de markt te verhogen. Swart wijst op de groei der steden, de verhoogde afzet, het binnendringen van stedelijk kapitaal, de verandering van de kredietverhoudingen. Volgens hem was er in de zestiende eeuw een ware prijsrevolutie aan de gang, de landprijzen stegen sterk, de prijs van rogge verdubbelde van 1515 tot 1530, ook de loonarbeid was veel duurder geworden. Door de ontwaarding van het geld versleet de schuldenlast der boeren, afronding van hun bezit was nu mogelijk. De snel stijgende konjunktuur wekte het streven om zelfstandiger te worden. Na de strijd tussen Schieringers en Vetkopers was er in Groningen omstreeks 1550 een rustige tijd gekomen, hetgeen de handel en economie begunstigde²⁶⁾.

Wanneer men ziet dat rondom Haren in de zestiende eeuw brouwerij wordt verbouwd (men denke aan de schudmolt) en dat gerst en haver als zomergewassen in de vruchtwisseling optraden (rogge als wintergewas) zal de stijging van de graanprijzen, gevoegd bij de stedelijke aankoop van grond, belangrijke prikkels hebben gegeven aan de verbetering van onland, aan de ontginning van heidevelden, aan verdeling van markegronden en bekamping; de individualisatie was in 1563 in volle gang. Daar Haren in toenemende mate in de ban van de stedelijke economie komt (men denke ook aan de verkoop van ossen en varkens) verdwijnen de collectieve toegangen tot de landerijen en neemt het besloten, samengevoegde, individuele bezit toe.

Nanninga Uitterdijk beschrijft de scheiding van de Peizer mark, die in ongeveer dezelfde tijd plaats vindt (1577). Hij geeft als oorzaken: de talrijke geschillen tussen de markegenoten onderling m.b.t. het recht dat ieder op de gemene goederen had, als ook tussen de markegenoten der ene en die der andere mark over de grenzen der marken, en "omdat de goederen, verdeeld zijnde, beter onderhouden zouden worden en dus meer zouden opleveren". Men kan zich inderdaad voorstellen dat op deze wijze de individualisatie zich doorzette²⁷⁾. Met Meihuizen meen ik overigens dat de 'Flurzwang' als belemmerende factor niet hoog aangeslagen moet worden; van een 'Flurzwang' was in deze gebieden nauwelijks sprake, zeker niet omstreeks 1563²⁸⁾.

Ongetwijfeld was het individualisatieproces in Haren begonnen in het

kerngebied van het terroir. De noordelijke es, de steenlanden en de maden worden in 1563 niet genoemd bij de vele landerijen die verdeeld worden of onder een ruilverkaveling vallen. Men kan zich voorstellen dat dit verdelings- en samenvoegingsproces zich reeds omstreeks 1500 voltrokken had en dat dit proces model stond voor latere verdelingen en ruilverkavelingen.

Het creëerde immers gemengde bedrijven met aaneensluitende gebruikslanden en met boerderijen op de kop van deze landen. Het vijftal boerderijen aan de Rijksstraatweg, aan de overzijde van de oude hoven, had immers aansluitend bouwland, waarna vaste koeweide volgde, hierop sloot hooiland aan. Nog verder westelijk beschikte men over een stuk veen dat voor meerdere doeleinden (verwarming, strooisel, begrazing) geschikt was. Men vergelijkte dit type bedrijven met die van Vriezenveen (voor de ruilverkaveling). Duidelijk is tevens dat het schaaap in deze bedrijven overbodig was. Via de verdeelde en beslote maden en de goed ontwaterde koeweiden kwam men tot een hoge produktie van rundveevoedsel en dus ook tot een hoge mestproduktie welke de akker op de voormalige noordes ten goede kwam. Het is ook waarschijnlijk dat deze akkers meer produceerden dan in de periode van roggeverbouw onder toediening van schapemest. In 1860 staken de opbrengsten van rogge en gerst van het Drentse zandgebied ongunstig af tegen de opbrengsten van die produkten op de lichte en bovendien licht bemeste zandgronden van Terschelling. Het loslaten van het schaaap wijst er echter vooral op dat men minder voedsel voor de mens (rogge) verbouwen wilde en dat het accent op de verbouw van grootveevoer kwam te liggen (haver en gerst). Zoals bekend is ook het stro van haver en gerst veel rijker dan het stro van rogge.

Zo ziet men dat Haren, dat in tegenstelling tot vele Drentse zanddorpen over zeer grote oppervlakten laag land beschikt, in de 16de eeuw de combinatie es-rogge-schapen loslaat en overschakelt op een meer commerciële graslandeconomie, waarbij rundvee, varkens en paarden het schaaap verdringen en waarbij de heidevelden en het lage onland tot weiden herschapen worden. De akkers dienen allereerst de behoeften van het grootvee en dan pas de mens.

Waarschijnlijk speelde het veld-grasstel een grote rol in dit

individualisatieproces. De vijf boerderijen, welke wij in het voorgaande noemden, konden dit stelsel toepassen op de akker doch ook op de aangrenzende vaste koeweiden. Op deze wijze schiep men een hoog produktieniveau van zowel de akkers als van de weiden, terwijl deze in de eerste graslandfase zelfs veel hooi konden leveren. De ontginning van heidevelden vond ook via dit stelsel plaats. Na een of twee jaar ploegen en bemesten verbouwde men haver, vervolgens aansluitend winterrogge, waarna zomerbraak volgde. In plaats van deze braak verbouwde men ook wel boekweit. In de daaropvolgende lange braak kwam de heide weer op waarna men dezelfde procedure weer toepaste. Op den duur ging gras de heide verdringen²⁹⁾. In het dokument van 1563 wordt vermeld dat vele percelen woest liggen. Zo wordt de "lutke Hemmerkamp" voor twaalf stuiver verpacht "alst niet geploegt wort, ende alst geploeghet wort soelen sie die darde garve geuenn". Het dokument vermeldt dat er op de "Harener esch rogge, garste en haver wordt gebouwet" /.../ "oeck in itzlicke kampenn thoe Haren daer dann die ploech doer geijtt". Zo zijn we getuige van een alom verbreid veldgrasstelsel. Blijkbaar voltrekt zich het individualisatieproces, al naar gelang de afstand van de landerijen tot de bedrijfsgebouwen, in fasen.

De eindfase: een boerderij met aaneengesloten gebruiksgronden en een vrij intensief landbouwstelsel wordt in 1563 slechts bij een gering aantal boerderijen bereikt. In 1563 zijn de Harener boerderijen nog geconcentreerd bij de oude hoven ten noorden en zuiden van de Kerkstraat en op de kop van de verdeelde noordes. Daarbuiten kwamen hoogstens enkele boerderijen voor. In het dokument van 1563 oriënteert men zich vrijwel steeds op de landerijen en bijna niet op de boerderijen. Er waren blijkbaar bijna geen boerderijen buiten de woonkern!

Het individualisatieproces had uiteraard gevolgen voor de burenororganisatie als exploitant en eigenaar van uitgestrekte landerijen. In het dokument treden zij terug en maken plaats voor een vrij groot aantal boerenfamilies en boerengezinnen. Daarbij merken wij op dat omstreeks het midden van de zestiende eeuw de 'extended family' afbrokelt en plaats maakt voor steeds meer individuele gezinnen. Het dokument spreekt van het Buninge volk, het Knotte volk, het Woldringe

volk, het Derck volk, ook wel van de erfgenamen Bungers. Tegelijkertijd noemt het dokument het bezit van leden van het Knotte volk, leden van het Woldringe volk, het bezit van Roelof Woldringe, van beide Woldringe. Dergelijke leden hadden, behalve eigen bezit, ook nog bezit met de gehele familie of alleen met een broer. Zo wordt de *Mickelhorst* verdeeld onder de Hemmers, de Woldringers, de stad, Johan Luyckens en de pastoor. De gebroeders Woldringhe hadden ieder hun eigen boerderij, de gebroeders Knotten hebben een kamp in de Harener holten.

Zo komt men tot de totale indruk dat er omstreeks 1563 een vijftiental boerderijen in Haren aanwezig is, waarvan er omstreeks acht in het oude hoven-kompleks zijn gelegen, een vijftal boerderijen vindt men op de kop van de steenlanden; verder van het dorp af treft men hoogstens enkele bedrijfsgebouwen aan. Keuters zal men aangetroffen hebben in de Kattenhaag en misschien ook in de brink ten oosten van de oude hoven. Het proces van individualisatie in de agrarische bedrijfsvoering wordt begeleid door individualisatie in de agrarische structuur en door een toenemende individualisatie in de samenleving, waar de gezinsbedrijven met een kern van aangrenzend land de oude familiebedrijven met sterk verspreide aandelen in de marke geleidelijk opvolgen. Van een sterke uitzwerming van boerderijen naar de landerijen buiten de oude woonkern is in 1563 nog geen sprake. Bij gebrek aan gegevens is het moeilijk na te gaan in hoeverre de bevolkingsgroei deze agrarische expansie en heroriëntatie beïnvloedde. Deze factor kan men bovendien moeilijk isoleren van de zeer belangrijke impulsen welke van de stad Groningen uitgingen en die stellig tot de beschreven, radikale veranderingen in de agrarische situatie leidden.

Op grotere afstand van Groningen ziet men hoe de beschreven processen zich ook in Onnen en Peize voltrokken. In Onnen ging de noordelijke es na 1563 onder, veel later dan de noordelijke es van Haren, terwijl de zuidelijke es van Onnen nog lang bleef functioneren.

Aldus verwierven we ons inzichten in de afbraak en ontbinding van de es- en markestructuur in enige Hondsrugdorpen dichtbij de stad Groningen. Omstreeks 1800 treft men nog allerwege in Drente esdorpen aan met een markeorganisatie. Uitzonderingen worden dan gevormd door veen-

koloniale gemeenten zoals Hoogeveen en Smilde, terwijl ook de veenkoloniale delen van zandgemeenten aan de markeorganisatie onttrokken zijn. Uitzonderingen zijn ook Roden (voor een groot deel), Peize en Eelde, gemeenten die, evenals Haren, Onnen en Noordlaren blijkbaar sterk waren beïnvloed door de sociaal-economische processen uitgaande van de stad Groningen. Gemeenten die ook over aanzienlijke oppervlakten laag groenland beschikten, welke geleidelijk tot hoogwaardiger weiden werden herschapen. Het 'collectief grootgrondbezitterschap' kon zich in de omgeving van de stad niet handhaven, werd reeds in de 16de eeuw aangetast. In Drente bleef het collectieve grootgrondbezitterschap met zijn archaïserende invloed op de samenleving nog lang gehandhaafd³⁰⁾. Merkwaardig is dat de finale markescheiding van Meppel reeds in 1437 plaats vond, wanneer deze plaats als handelscentrum opkomt³¹⁾.

In het gevolg van de markeverdeling ziet men in Haren, Onnen, en ook in Roden, Peize en Eelde een vroegtijdige uitzwerming van boerderijen en een toenemende sociale differentiatie. De consolidatie van kerkelijk, stedelijk en particulier bezit schiep een gunstige situatie voor de stichting van ontginningsbedrijfjes voor ervende zoons, voor boeren van elders, enz. Doch ook voor talrijke min-vermogende, landarbeiders, ambachtslieden vormde het verdeelde en geconsolideerde cultuurland een gunstige basis voor het levensonderhoud. De toegangen tot de grond waren voor deze categorieën niet langer afgesloten.

Hiermede besluiten we de studie van een agrarische samenleving, welke in de vooravond van de opstand der Nederlanden haar structuur grondig wijzigde. Wij waren getuige van de afbraak van een stukje Drentse samenleving onder invloed van externe processen, welke te maken hadden met een verhoogd technisch niveau: de verbeterde waterstaatkundige technieken, doch vooral ook met de krachtige impulsen van de stedelijke economie. Omstreeks het midden van de zestiende eeuw verliest Haren geleidelijk zijn drentse signatuur, tegelijk met de ondergang van de es- en markestructuur. Mogen de resten van deze signatuur zorgvuldig beschermd worden!

G r o n i n g e n

G . S m i t

NOTEN

- *) Zie ook mijn eerder in dit tijdschrift gepubliceerd artikel 'Over de historische geografie van Onnen' (DrBl 25, 1973, 81-104), waarnaar ik vervolgens vaak verwijs. Mijn dank gaat uit naar de heer J. Wieringa van de afdeling naamkunde van het Nedersaksisch Instituut. Zijn kundige hulp was onmisbaar. (G.S.)
1. Aldus G. Overbeck, 'Zur Rekonstruktion der mittelalterlichen Kulturlandschaft zwischen Harz und Lünenburger Heide', in: Verhandlungen des deutschen Geographentages, 1958, p. 411-421.
  2. G. Sautter, 'A propos de quelques terroirs d'Afrique Occidentale', in: Etudes rurales, 1962, p. 24-85.
  3. G. Sautter et P. Pélissier, 'Pour un atlas des terroirs africains', L'Homme, 1964, p. 56-72.
  4. C.S. Orwin & Orwin, The open fields, Oxford 1967, p. 24.
  5. J.Ph. de Monté Ver Loren, Hoofdlijnen der Rechterlijke Organisatie in de Noordelijke Nederlanden, Utrecht 1961, p. 22, 58.
  6. J.H. Gosses, De Organisatie van Bestuur en Rechtspraak in de Landschap Drente, Groningen 1941, p. 166.
  7. G. Overdiep, 'Het tijdstip van het graven van het Schuitendiep ten zuidoosten van Groningen', in: Us Wurk, Jg. 21, 22 (1972, 1973).
  8. 'De inkomsten der stad Groningen van het Gorecht in 1563 en 1564', met een commentaar van G. Acker Stratingh, in: Bijdr. tot de Geschiedenis en Oudheidkunde, bd 5, p. 82 tot 144.
  9. Gron. Arch. Verv. Reg. 1452, no. 12, 1453, no. 11.
  10. P.J. van Winter, 'Hoe heeft de provincie Groningen haar grenzen gekregen', in: Groningsche Volksalmanak, 1942, p. 1-78.
  11. Karl Bischoff, Der Tie, in: Akademie der Wissenschaften und der Literatur; hiervan de Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftliche Klasse, Jg. 1971, no. 9, p. 3-35.
  12. G. Smit, De agrarisch-maritieme Structuur van Terschelling in het Midden der 19de Eeuw, Diss. Groningen, 1971, p. 56 en 58.
  13. Kaarten van de landmeter H. Teysinga. R.A. te Groningen.
  14. C.H. Edelman, De Geschriften van Harm Tiesing ..., Assen 1948, p. 19 en 20.
  15. E. Glässer, 'Zur Entstehung der bäuerlichen Kulturlandschaft', in: Geographische Rundschau, okt. 1967, p. 387.
  16. P. Bruinsma, 'Ontstaan en groei van de Drentse esnederzettingen', in: Landbouwkundig Tijdschrift, jg. 81, no. 3, maart 1969, p. 93-98.
  17. J. Naarding, 'De toponomie van het Drentse esdorp', in: Bijdr. en Mededelingen der naamkundecommissie etc. XX, 1963, p. 23 tot 43.
  18. H.J. Nitz, Langstreifenfluren zwischen Ens und Saale enz., Festvortrag anlässlich des 65. Geburtstages Prof. Dr. G. Niemeier, 1969, p. 14 tot 33.
  19. L.S. Meihuizen, Landbouwgeschiedenis van Drenthe, Lezing 1966 voor het Drenthe College in het Ontvangershuis te Assen.
  20. B.H. Slicher van Bath, 'Drente en de Veluwe in de schriftelijke overlevering vóór 1250', in: T.E.S.G. 1974, LXV 2, p. 134 tot 138.
  21. Lynn White, Medieval technology and social change, Oxford 1970, Reprint, Hoofdstuk II.
  22. G. Smit, op. cit. p. 56 tot 58.
  23. J.H. Gosses, op. cit. p. 124.
  24. Joh. van Veen, 'De Fivel en haar verzanding', in: K.N.A.G., XLVI, p. 688-690.
  25. B.H. Slicher van Bath, De agrarische Geschiedenis van West-Europa, Utrecht 1960, p. 216 en 217.
  26. F. Swart, Zur friesischen Agrargeschichte, Leipzig 1910, p. 199 tot 205.
  27. J. Nanninga Uitterdijk, 'De scheiding van de Peizer marke in 1577', in: Bijdrage Geschiedenis en Oudheidkunde, VII, 1870, p. 47 tot 50.
  28. L.S. Meihuizen, op. cit.
  29. F. Swart, op. cit. p. 50.
  30. J.A. Verduin, Bestaanswijze en Huwelijks- en Voortplantingspatroon in het negentiende eeuwse Drentse Zandgebied, diss. Utrecht, 1972, p. 1 tot 13.
  31. J.H. Gosses, op. cit. p. 88.

DE BEUST

Op de Drentse essen komen hier en daar kleine, min of meer ronde, als grasland in gebruik zijnde, laagten voor die de naam *Beust* dragen; met enkele klankvarianties zoals *buu(n)st* in Zuidwest-, *buust* tot *beust* in Midden- en Oost-, en *buist* in Noord-Drenthe. Het zijn eens plassen of veentjes geweest, depressies die voor een deel hun oorsprong vinden in de laatste ijstijd. Ze zijn van woeste grond geleidelijk aan in grasland verkeerd en er groeien meestal nog veel *b i e z e n*. Het toponiemische element *beust* komt zeker op twaalf essen, door de provincie verspreid, voor. Doorgaans in samenstellingen als *Beustakkers*, terwijl de laagte, de eigenlijke *beust*, dan niet meer onder die naam bekend is of zelfs is weggeëgaliseerd. Het mooiste voorbeeld is de diepgelegen *Buu(n)st* op de Heezen Es te Diever met aangrenzende *Buunstakkers*. De bovengenoemde regionale klankvarianties van *beust* komen nagenoeg overeen met die van *beus* 'bies' in Bergsma's woordenboek. Het komt mij voor dat het Drentse *beust* verklaard kan worden zoals A.P. de Bont dat doet in zijn Dialekt van Kempenland (III, 136) met het toponiem *de Bieſt*: "Afleiding [van bies] met het collectieve dentaal-suffix: plaats waar biezen groeien."

R o d e n

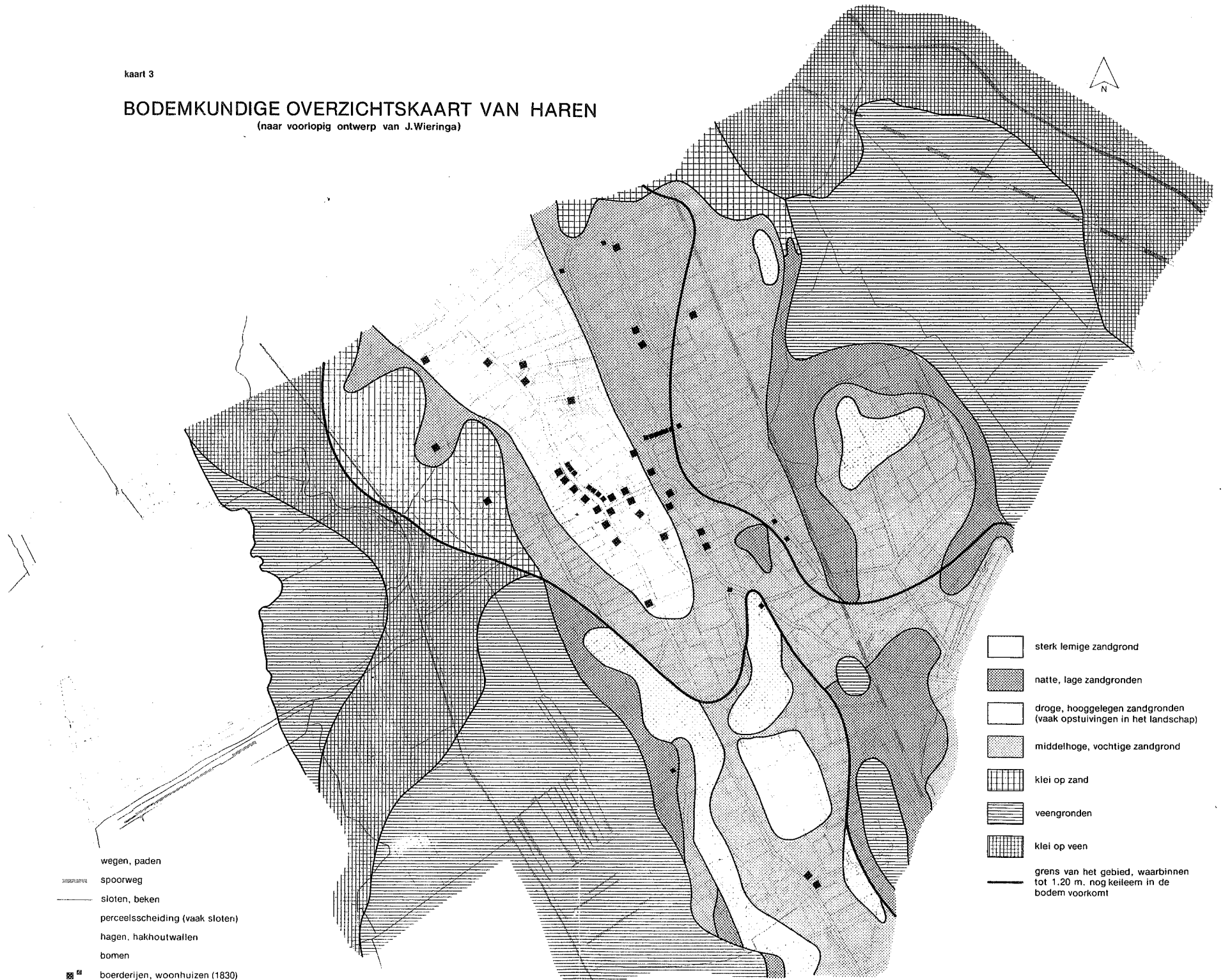
J. W i e r i n g a

kaart 3

BODEMKUNDIGE OVERZICHTSKAART VAN HAREN

(naar voorlopig ontwerp van J.Wieringa)

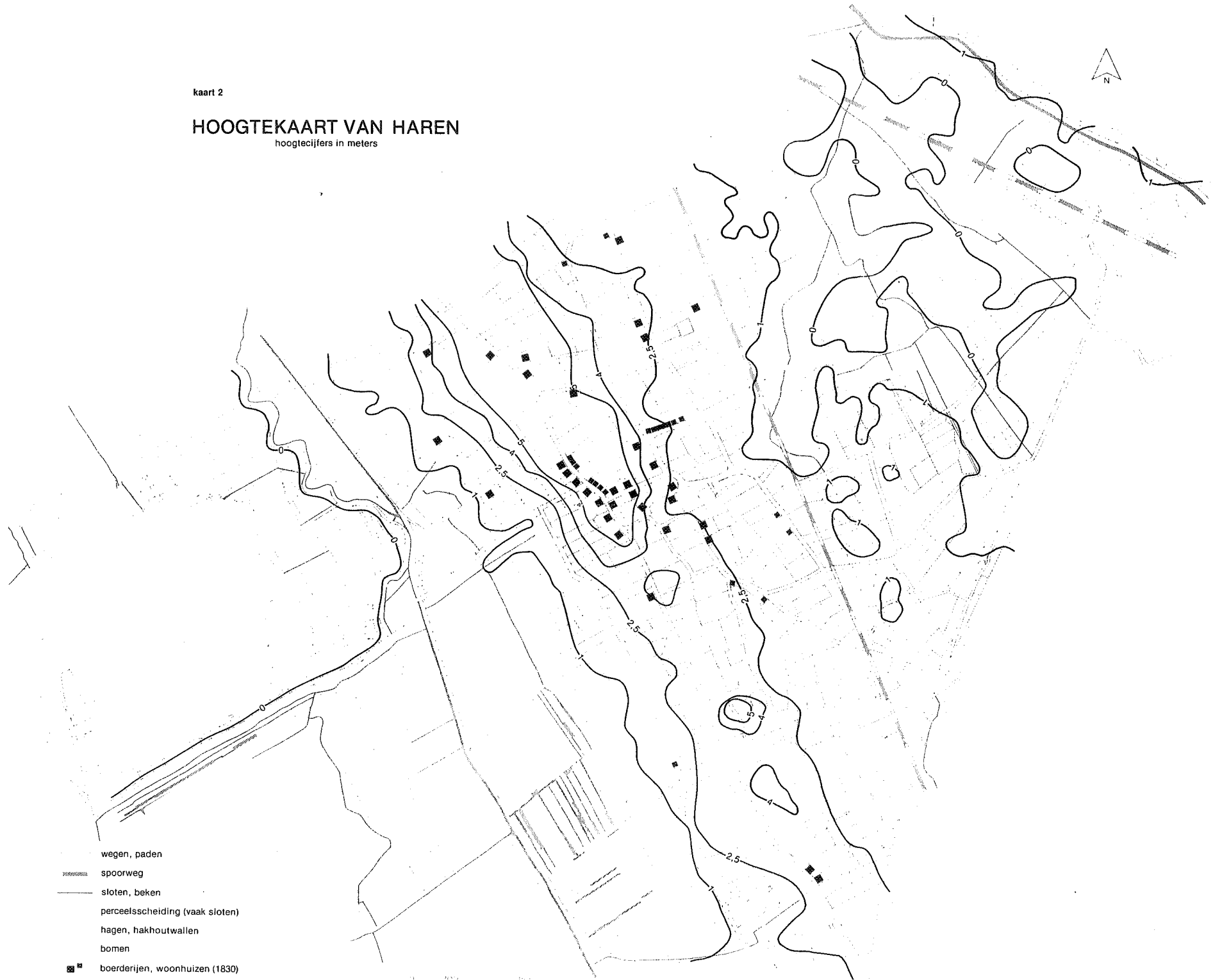
- wegen, paden
- spoorweg
- sloten, beken
- perceelsscheiding (vaak sloten)
- hagen, hakhoutwallen
- bomen
- boerderijen, woonhuizen (1830)

- sterk lemige zandgrond
- natte, lage zandgronden
- droge, hooggelegen zandgronden (vaak opstuivingen in het landschap)
- middelhoge, vochtige zandgrond
- ▤ klei op zand
- ▥ veengronden
- ▧ klei op veen
- grens van het gebied, waarbinnen tot 1.20 m. nog keileem in de bodem voorkomt

kaart 2

HOOGTEKAART VAN HAREN

hoogtecijfers in meters

- wegen, paden
- spoorweg
- sloten, beken
- perceelsscheiding (vaak sloten)
- hagen, hakhoutwallen
- bomen
- boerderijen, woonhuizen (1830)